

PEDAGOGIK PSIXOLOGIYA: PREDMET, TUZILMA VA ASOSIY MUAMMOLAR**Jumayeva Muhayyo****O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti****Amaliy psixologiya yo‘nalishi 3- bosqich talabasi****<https://doi.org/10.5281/zenodo.20064943>****O‘zbek tilida annotatsiya**

Ushbu tezis pedagogik psixologiyaning predmeti, tuzilmasi va dolzarb muammolarini ta’lim hamda tarbiyaning psixologik jabhalari birligida tahlil qiladi. Maqsad pedagogik ta’sirning psixik rivojlanish bilan o‘zaro aloqadorligini, senzitiv davrlarning metodik oqibatlarini va genotip hamda muhit omillarining nisbatini asoslashdir. Metodologiya nazariy tahlil va konseptual taqqoslashga tayangan. Yangilik ta’lim-tarbiya amaliy yig‘indisini integrativ modelda talqin etishdadir.

Rus tilida annotatsiya

Данный тезис анализирует предмет, структуру и ключевые проблемы педагогической психологии в единстве психологических аспектов обучения и воспитания. Цель состоит в обосновании взаимосвязи педагогического воздействия с психическим развитием, методических последствий чувствительных периодов и соотношения генотипических и средовых факторов. Методология опирается на теоретический анализ и концептуальное сопоставление. Научная новизна заключается в интегративной интерпретации практического единства обучения и воспитания.

Ingliz tilida annotatsiya

This thesis examines the subject matter, structure, and major problems of educational psychology through the unity of psychological aspects of teaching and upbringing. It aims to justify links between pedagogical influence and mental development, methodological implications of sensitive periods, and the balance between genetic and environmental determinants. The methodology relies on theoretical analysis and conceptual comparison. Novelty lies in proposing an integrative model of the practical synthesis of teaching and upbringing.

Kalit so‘zlar (o‘zbek): pedagogik psixologiya; ta’lim; tarbiya; senzitiv davr; pedagogik ta’sir; genotip va muhit; pedagogik ortda qolish.

Ключевые слова (rus): педагогическая психология; обучение; воспитание; чувствительный период; педагогическое воздействие; генотип и среда; педагогическая запущенность.

Keywords (ingliz): educational psychology; teaching and learning; upbringing; sensitive periods; pedagogical influence; gene–environment interaction; educational neglect.

Pedagogik psixologiya ta’lim va tarbiyaning psixologik qonuniyatlarini, ularning shaxs rivojlanishiga ta’sir mexanizmlarini hamda pedagogik faoliyatning motivatsion, kommunikativ va refleksiv asoslarini o‘rganuvchi fan sohasi sifatida ko‘p fanlar tutashgan maydonda shakllanadi. Uning predmeti nafaqat “o‘qitish natijasi” yoki “tarbiyaviy ta’sir samarasi”ni qayd etish, balki ushbu natijalarni yuzaga keltiruvchi ichki psixik jarayonlar, sharoitlar va omillar tizimini tahlil qilishdir. Ta’lim va tarbiya ko‘pgina fanlarning predmeti bo‘lgani sababli pedagogik psixologiya ularning biologik, ijtimoiy, madaniy va institutsional o‘lchamlarini inkor etmaydi, aksincha, ularni psixologik tushuntirish bilan birlashtiradi. Shu nuqtayi nazardan,

pedagogik psixologiya umumiy psixologiyaning bilish jarayonlari haqidagi g'oyalari, rivojlanish psixologiyasining yosh davrlari qonuniyatlari, ijtimoiy psixologiyaning muloqot va guruh dinamikasi haqidagi qarashlari, didaktikaning ta'lim mazmuni hamda metodlari to'g'risidagi tasavvurlarini yagona analitik maydonga keltiradi [1; 4]. Bunday integratsiya ta'lim jarayonini faqat texnologik emas, balki shaxsiy ma'no, motiv va qadriyatlar bilan bog'liq faoliyat sifatida ko'rishga imkon beradi.

Pedagogik faoliyat psixologiyasi pedagogik jarayonning “ijrochisi” bo'lgan o'qituvchi va tarbiyachining kasbiy ongini, kasbiy qobiliyatlari hamda pedagogik muomala strategiyalarini ochib beradi. O'qituvchi faoliyati odatda maqsad qo'yish, vaziyatni diagnostika qilish, ta'sir vositalarini tanlash, natijani baholash va refleksiya bosqichlarida namoyon bo'ladi; bu bosqichlarning har biri psixologik jihatdan murakkab bo'lib, motivatsiya, emotsional barqarorlik, empatiya va irodaviy boshqaruvni talab etadi. Pedagogik muloqotning sifati o'quvchining o'z-o'zini baholashi, o'qishga munosabati va sinf jamoasiga qo'shilishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi; shu bois pedagogik psixologiya uchun o'qituvchi shaxsining kommunikativ kompetensiyasi markaziy masalalardan biridir [2]. Mazkur yondashuv shuni ko'rsatadiki, ta'limdagi metodik xatolar ko'pincha didaktik bilim yetishmasligidan emas, balki psixologik diagnostika, individual farqlarni hisobga olish va o'zaro ta'sirni boshqarishdagi qiyinchiliklardan kelib chiqadi.

Ta'lim va tarbiyaning psixologik jabhalari ularning amaliy yig'indisi bilan izohlanadi. Amaliyotda ta'lim “bilim va ko'nikma berish”, tarbiya esa “qadriyat va xulq shakllantirish” sifatida ajratib qo'yilsa-da, psixologik nuqtayi nazardan bu jarayonlar bir-birini shartlaydi: bilim mazmuni shaxsiy ma'no kasb etmasa, barqaror o'quv motivi yuzaga kelmaydi; xulqiy me'yorlar esa bilish tajribasi va refleksiyasiz ichkilashtirilmaydi. Tarbiyaning ta'lim oldidagi ustunligi masalasi aynan shunda ko'rinadi: ta'lim natijalari ko'pincha situativ bo'lishi mumkin, tarbiya esa shaxsning o'zini boshqarish, mas'uliyat va ijtimoiy me'yorlarni ichki qabul qilish kabi uzoq muddatli regulyatorlarni shakllantiradi. Biroq bu ustunlikni “ta'limni ikkinchi darajaga tushirish” tarzida emas, balki ta'limning samaradorligi tarbiyaviy poydevorga tayanishi tarzida tushunish ilmiy jihatdan asosiroqdir. Shaxsda o'qish faoliyatining maqsadga yo'naltirilganligi, qiyinchilikka chidamlilik va o'zini nazorat qilish kabi sifatlar tarbiyaviy mexanizmlar bilan mustahkamlangan sari, ta'lim natijalari ham barqarorlashadi [5].

Pedagogik psixologiya tuzilmasi odatda bir necha o'zaro bog'liq yo'nalishlarni qamrab oladi: ta'lim psixologiyasi (bilish jarayonlari, o'quv motivatsiyasi, o'zlashtirish mexanizmlari), tarbiya psixologiyasi (qadriyatlar, ijtimoiy me'yorlar, shaxsiy identifikatsiya), pedagogik faoliyat va muloqot psixologiyasi (o'qituvchi shaxsi, sinf iqlimi, o'zaro ta'sir), shuningdek, ta'lim muhitining psixologiyasi (maktab iqlimi, xavfsizlik, qo'llab-quvvatlovchi resurslar). Bunday tuzilma fan predmeti murakkab tizim ekanini va har bir bo'lim boshqasining natijalariga tayangan holda ishlashini anglatadi. Masalan, o'quv motivatsiyasini tushuntirishda faqat individual ehtiyojlarni emas, sinfdagi ijtimoiy taqqoslash, o'qituvchi kutishlari va baholashning psixologik ta'sirini ham birgalikda tahlil qilish talab etiladi [4]. Shu sababli pedagogik psixologiyada determinatsiya odatda ko'p omilli va ierarxik xarakterga ega bo'ladi.

Pedagogik psixologiyaning asosiy muammolari orasida rivojlanishda senzitiv davr muammosi alohida o'rin tutadi. Senzitiv davrlar muayyan funksiyalar va ko'nikmalarni egallash uchun psixofiziologik tayyorgarlik yuqori bo'ladigan, ta'sirga sezgir “imkon oynalari” sifatida talqin etiladi. Bu konsepsiyaning metodik oqibati shundan iboratki, ta'lim mazmuni va

tarbiyaviy vazifalar yoshga mos ravishda vaqtida taklif etilsa, o'zlashtirish resursi tejaladi, natija esa chuqurlashadi; aksincha, vaqt omili hisobga olinmasa, kompensatsiya jarayonlari murakkablashadi va motivatsion yo'qotishlar yuzaga keladi [6]. Biroq senzitiv davrni qat'iy “biologik taqdir” sifatida tushunish ilmiy jihatdan xavfli, chunki bu pedagogik determinizmni susaytiradi; to'g'riroq yondashuv senzitivlikni ehtimollik va sharoitga bog'liq imkoniyat sifatida ko'rib, individual farqlarni, muhit resurslarini va ta'lim strategiyalarini tahlil qilishdir. Shunda senzitiv davrlar muammosi ta'limni “tezlashtirish” yoki “kechiktirish” haqidagi soddalashtirilgan qarorlarga emas, balki pedagogik diagnostika va moslashtirilgan ta'sir dizayniga olib keladi.

Bolaning psixik rivojlanishi va pedagogik ta'sirning o'zaro aloqadorligi muammosi pedagogik psixologiyaning markaziy metodologik masalasidir. Rivojlanish ichki yetilish, tajriba va faoliyat birligida kechadi; pedagogik ta'sir esa ushbu birlikka maqsadli aralashuv shaklidir. Bu yerda “ta'sir”ni biryozlama bosim emas, balki bolaning faoliyatini tashkil etish, ma'nolarini boyitish va refleksiyasini qo'llab-quvvatlash sifatida tushunish zarur [1]. O'quvchi subyekt sifatida ko'rilganda, pedagogik ta'sirning samaradorligi uning shaxsiy maqsadlari, ijtimoiy tajribasi va o'zini anglash darajasi bilan muvofiqlashadi. Shu sababli pedagogik psixologiya uchun “o'qituvchi nima qiladi”dan ko'ra “o'quvchi nima qiladi va nima uchun shunday qiladi” savoli ko'proq tushuntiruvchi kuchga ega. Ta'lim jarayonida faoliyatning motivatsion tayanchi mustahkam bo'lmasa, kognitiv strategiyalar ham beqaror bo'lib qoladi; aksincha, motivatsiya qo'llab-quvvatlangan, hatto murakkab materiallar ham o'zlashtirilishi mumkin.

Genotipik va muhitda shartlanganlik muammosi ta'lim-tarbiya samaradorligini baholashdagi eng nozik masalalardan biridir. Zamonaviy yondashuv gen va muhitni raqib omillar emas, balki o'zaro ta'sirlashuvchi tizim sifatida ko'radi: genetik predispozitsiyalar muhit tanlanishiga, muhit esa predispozitsiyalarning namoyon bo'lishiga ta'sir etadi [7]. Pedagogik xulosa sifatida bu shuni anglatadiki, o'quvchining qobiliyatlari haqidagi hukm “o'zgarimas” deb qabul qilinmasligi, baholash esa faqat natijani emas, rivojlanish dinamikasini ham qamrab olishi lozim. Muhit resurslari, oilaviy qo'llab-quvvatlash, maktab iqlimi va pedagogik uslub o'quvchining o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish ehtimolini keskin o'zgartiradi. Shu o'rinda pedagogik psixologiya “teng imkoniyat” masalasini abstrakt shior sifatida emas, balki differensial diagnostika, individual trayektoriya va kompensator resurslarni boshqarish vazifasi sifatida qo'yadi.

Pedagogik ortda qolish muammosi o'zlashtirishdagi barqaror qiyinchiliklar, motivatsion pasayish va ijtimoiy chekinishning o'zaro bog'langan kompleksini anglatadi. Uni faqat intellektual yetishmovchilik bilan izohlash tor yondashuv bo'lib, amalda pedagogik ortda qolish ko'pincha noto'g'ri didaktik yuklama, baholashning travmatik tajribasi, oilaviy stress, tengdoshlar bilan ziddiyat, shuningdek, o'quv strategiyalarining shakllanmaganligi bilan bog'liq bo'ladi [2; 5]. Shuning uchun pedagogik psixologik yordam “bo'shliqni to'ldirish” bilan cheklanmay, o'quvchining o'ziga ishonchini tiklash, o'qishning shaxsiy ma'nosini qayta qurish va metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishni ko'zda tutadi. Bunda erta diagnostika tamoyili alohida ahamiyatga ega: qiyinchiliklar uzoq davom etgan sari ikkilamchi emotsional muammolar kuchayadi va rehabilitatsiya murakkablashadi.

Ijtimoiy adaptatsiya va rehabilitatsiya muammosi ta'lim muassasasining nafaqat bilim beruvchi, balki ijtimoiylashtiruvchi institut ekanini ko'rsatadi. Adaptatsiya o'quvchining yangi talablar, rollar va munosabatlar tizimiga moslashuvi bo'lib, u sinf jamoasiga kirish, o'qituvchi

bilan ishonchli aloqani yo'lga qo'yish va o'z xulqini me'yorlashtirish kabi ko'rsatkichlarda namoyon bo'ladi. Reabilitatsiya esa qiyin hayotiy vaziyat, stress yoki muvaffaqiyatsizliklar natijasida buzilgan o'quv va ijtimoiy funksiyalarni tiklashga qaratilgan tizimli yordamni anglatadi. Bu jarayonda psixologik xizmat, pedagogik qo'llab-quvvatlash va oilaviy hamkorlikning muvofiqlashtirilgan modeli zarur, chunki alohida-alohida choralar ko'pincha barqaror natija bermaydi [3; 4]. Pedagogik psixologiya uchun metodik xulosa shundan iboratki, adaptatsiya va reabilitatsiya jarayonlari faqat “muammo paydo bo'lganda” emas, balki profilaktik tarzda, ta'lim muhitini xavfsiz va qo'llab-quvvatlovchi qilish orqali boshqarilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, pedagogik psixologiya ta'lim va tarbiyani psixik rivojlanishning real mexanizmlari bilan bog'laydigan konseptual ko'prik bo'lib, uning predmeti o'quvchi shaxsining faoliyat, muloqot va ma'no tizimlarida shakllanishini tushuntirishdan iborat. Tezis doirasida pedagogik psixologiyaning tuzilmasi integrativ yondashuvda asoslandi va asosiy muammolar sifatida senzitiv davrlarning metodik talqini, rivojlanish bilan pedagogik ta'sirning o'zaro bog'liqligi, genotip hamda muhitning o'zaro ta'siri, pedagogik ortda qolish hamda ijtimoiy adaptatsiya va reabilitatsiyaning tizimli boshqaruvi yoritildi. Umumiy natija shuni ko'rsatadiki, ta'limning barqaror samaradorligi tarbiya orqali shakllanadigan motivatsion-irodaviy poydevorga tayanadi, pedagogik ta'sir esa diagnostika va individual trayektoriya tamoyillariga suyangan holda tashkil etilgandagina rivojlanish resurslarini ochadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. Москва: АСТ, 2022. 640 с.
2. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург: Питер, 2019. 400 с.
3. Ковалев С. В. Психология социальной адаптации личности. Москва: Юрайт, 2020. 268 с.
4. Woolfolk A. Educational Psychology. Boston: Pearson, 2019. 768 p.
5. Давлетшин М. Г. Педагогик психология. Тошкент: Ўзбекистон, 2018. 320 б.
6. Elkonin D. B. Psychology of Play. Moscow: Progress Publishers, 2017. 176 p.
7. Plomin R. Blueprint: How DNA Makes Us Who We Are. Cambridge: MIT Press, 2018. 320 p.